

Eduard Böhl (1836-1901) kwam als jong student naar Halle, waar hij bevriend raakte met Th.J. Locher. Deze introduceerde hem in de kring van leerlingen van Joh. Wichelhaus, waarna vanzelf het contact met dr H.F. Kohlbrugge ontstond. Böhl trouwde met diens dochter Anna en werd na het overlijden van Kohlbrugge (1875) de leider van de kring van predikanten die door de Eberfeldse predikant gevormd waren.

Böhl was hoogleraar te Wenen van 1864 tot 1901 en voerde sinds 1875 een correspondentie met de genoemde kring van predikanten.

In dit deel in de Kohlbrugge-reeks wordt eerst een levensschets van Eduard Böhl gegeven, die nog grotendeels komt van de hand van dr S. Gerssen; daarna volgt een bloemlezing van de brieven.

Prof. dr W. Balke is hoogleraar Geschiedenis van de Reformatie aan de Universiteit van Amsterdam.

Dit geschrift is uitgegeven op verzoek van de Vereniging der Vrijzinnigen van Christelijke Geschiedenis.

NUGI 636

UITGEVERIJ Boekencentrum

ISBN 9029908746

9 789023 908746

Eduard Böhl

PROF. DR. W. BALKE

Boekencentrum

Eduard Böhl

Hoogleraar te Wenen
en schoonzoon van
dr. H.F. Kohlbrugge

Eduard Böhl

**Hoogleraar te Wenen.
Schoonzoon van H.F. Kohlbrugge**

Prof. Dr. Eduard Böhl

Uitgeverij Boekencentrum
Zoetermeer
2001

KOHLBRUGGE-reeks

Onder redactie van dr. W. Balke, dr. S. Gerssen

- No. 1 Wat zegt Kohlbrugge over Genesis 3?
- No. 2 De blijde zondagsviering
- No. 3 De bron des levens
- No. 4 Kohlbrugge's uitleg van Psalm 1

Onder redactie van dr. W. Balke, J.K. Vlasblom

- No. 1 Gesprek over het zondvloedgebed
- No. 2 Is het ongeloofelijk dat God de doden opwekt?
- No. 3 Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 1
- No. 4 Kohlbrugge als prediker en pastor in zijn brieven 2
- No. 5 Johannes Wichelhaus
- No. 6 Kohlbrugge en Steven de Clercq
- No. 7 Eduard Böhl

Ontwerp omslag: Mirella Dijkerman, Den Haag

ISBN 90 239 0874 0

© 2001 dr. W. Balke

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1. Inleiding	9
Kohlbrugge en het Réveil – Eduard Böhl en dr. H.F. Kohlbrugge – Reformatorische ‘Renaissance’	
2. Levensloop, afkomst en familie	14
Afkomst – Schoonzoon van Kohlbrugge – In Wenen	
3. Studie	16
Studie te Berlijn en Halle – Naar Elberfeld – Erlangen: de ‘Hochburg’ van de Lutherse orthodoxie	
4. Privaatdocent te Bazel	19
Privaatdocent te Bazel – De studenten in Bazel – Een hoogleraarsbenoeming in Bazel – Het contact met Locher vanuit Bazel	
5. Huwelijk	22
De verloving – Kohlbrugge en zijn schoonzoon – Het huwelijk – Gezinsuitbreiding	
6. Hermeneutiek van het Oude Testament	26
Eduard Böhl en de typologische uitleg van het Oude Testament – In de lijn van de Oude Kerk en de Reformatie – Polemieken met Abraham Kuenen – Böhls antwoord aan Kuenen: de zogenaamde onbevooroordeeldheid – De eenheid van de H. Schrift	
7. Benoeming te Wenen	31
Eduard Böhls plaats in Wenen – Huiselijk lief en leed	
8. De Confessio Helvetica	35
Inaugurele oratie – Nieuwe tekstuitgave van de Confessio Helvetica – Het oecumenisch karakter van de Confessio Helvetica – De brieven uit Hongarije	
9. Reis naar Bohemen en Moravië	39
Reis met Kohlbrugge naar Bohemen en Moravië	

10. De 'Evangelische Sonntagsbote'	42
De evangelische Zondagsbode in Oostenrijk – Het Programma – Teleurstelling	
11. De ziekte en het sterven van Anna Böhl – Kohlbrugge	46
Korte vreugde in Wenen – Anna's ziekbed in Elberfeld – Aanvechting – De troost op haar sterfbed – Laatste gesprekken – Overgave – De begrafenis van Anna Kohlbrugge in Elberfeld – Het getuigenis van U.P. Kohlbrugge-geb. baronesse van Verschuer	
12. Het tweede huwelijk met Jacqueline van Verschuer	55
Alleen in Wenen – Het tweede huwelijk	
13. Bijzondere vriendschap met Theodor Locher	58
Eduard Böhl en Theodor Locher – Wetenschappelijke uitwisseling – Het plotseling overlijden van Th.J. Locher – Eduard Böhl en Julius Künzli	
14. Eduard Böhl als leider van de vriendenkring	65
Eduard Böhl en Nederland	
De deelnemers aan de vriendenkring:	
J. van Bolhuis – Fr.W. Cuno – Fr.Th. Dahm – W.E.M. Engelberts – W.J.M. Engelberts – A.J. Eykman – J.H. Eykman Jr. – F. de Gidts – G.J. Gobius du Sart – J.J. Gobius du Sart – Dr. J.W.F. Gobius du Sart – J.C.G. Gobius du Sart – K. Havinga – J.A. Hoekzema – P. Hold – R. Huber – E.V.J. Japchen – G. Johner Sr. – G.S. Johner Jr. – T.G. Johner – J. Künzli – H. Kwint – J.J. Langen – W.B.A. van Linschoten – Th.J. Locher – J.C.S. Locher – G.W. Locher – G.W. Locher Jr. – G.H. Locher – H.A.J. Lütge – B. Lütge – J.C.V. Meischke – J.M.C.H. Mond – C.H. Nolke – F. Oberman – M.A. Royer – K. Royer – Dr. G. Tjalma – H.G. Ubbink – J. Willemze – J.R. Wolfensberger – H.K. Wolfensberger – Dr. A. Zahn – J. Zweedijk	
De deelnemers aan de vriendenkring in Midden-Europa:	
B. Bastecky – J. von Erdös – J. Hájek – V. Hrozny – V. Jüren – F. Kalda – S. Keck – J. Marck – F. Pokna – V. Pokorny – Fr. Prudky – K. Racz – S. Sára – Fr. Sebesta – G. Soltész – J. Sypták	

15. De 'Circularcorrespondentie'	99
De onderlinge gemeenschap – Herinneringen	
16. Böhl en de Vrije Universiteit	102
Böhl en Kuyper – Een benoeming aan de Vrije Universiteit? – Aanvankelijke steun aan Kuyper – Böhl weigert een benoeming – Een hernieuwde poging – De vrienden van Kohlbrugge breken met Kuyper	
17. Synodale arbeid in Oostenrijk	110
18. Wetenschappelijke arbeid	112
De colleges in Wenen – Paedagogie – Eduard Böhl tussen Luther en Calvin	
19. Böhl en Kuyper	115
Kohlbrugge en Kuyper – De definitieve breuk [Theologische verschillen]	
20. De rechtvaardiging	118
Eduard Böhl en de rechtvaardiging door het geloof	
21. Het beeld Gods	120
Het Beeld Gods	
22. De zondeval	123
De zondeval – De erfzonde	
23. De Vleeswording des Woords	125
Thamar – De maatstaf des geloofs – Erfschuld en erfsmet – De concrete zonde	
24. Rechtvaardiging en heiliging	128
De gratia infusa bij Rome – Rechtvaardiging en heiliging – Sola Fide – Sola Gratia – De heiliging bloeit uit de rechtvaardiging op – Frontverschuiving – Het lied in het dogma	
25. Epiloog	132
Ds. Hoekzema over prof. Böhl - Invloed	

Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen. Schoonzoon van H.F. Kohlbrugge

1. Inleiding

Kohlbrugge en het Réveil

Dr. H.F. Kohlbrugge, afkomstig uit het Hersteld Lutherse Kerkgenootschap te Amsterdam, raakte in conflict met de deftig doende, maar uitgeholde en nogal domme rechtzinnigheid van het kerkbestuur van deze kerk, waar hij hulpprediker geworden was. Uitgestoten vond hij sympathie bij de Amsterdamse kring van het Réveil, eveneens malcontent over de gang van zaken in de Kerk, nu de Hervormde Kerk. Ook hier kon een botsing niet uitblijven. Kohlbrugge, van een theologisch formaat dat ver uitstak boven dat van de leidende figuren in het Réveil, een man wiens dogmatische inzichten pas in de twintigste eeuw – en internationaal – hebben doorgewerkt, kon volstrekt niet overweg met de bijna pijnlijke belangstelling voor de heiliging van het leven, en scrupuleuze en zelfs angstige drang om rein te zijn in Gods oog. Kohlbrugge, gegrepen door de radicale paradoxen van de reformatoren, vooral van Luther, dacht totaal anders. 'Al dat tobben met de Wet en de heiligmaking doet den duivel groot genoeg. Och, wat zijn wij toch groot in onze oogen! Nog langer als onze schaduw! En wat houden wij het voor een gewichtig stuk om langs een geregelde praktijk onzes zelfs zaligheid uit te werken, en ferm op de beenen te staan! Ik leg, mijn lieve vrienden, kreupel en lam, dood en verrot, vraag naar zonden noch heiligheid, naar Wet noch evangelie, naar Hemel noch Hel, ik kan geen vinger verroeren, geen veêr van den mond blazen – het is altemaal over met mij – en daarom loop ik, spring en dans ik, zing Psalm 119, ben een almachtig man, en, al wie zou willen beschuldigen, moet den mond gestopt worden...'¹

Voor die wonderlijke dialectiek van zonde en genade, dood en leven hadden de reformatoren, zeker Luther eveneens op zeer plastische wijze, oog gehad, maar het was voor de mensen van het Réveil met hun werkheiligheid moeilijk te verteren, hoeveel respect wij ook Da Costa en de zijnen toedragen.

¹ Ed. Böhl, Brieven van dr. H.F. Kohlbrugge (Utrecht 1877), 62v.

Eduard Böhl en dr. H.F. Kohlbrugge

Eduard Böhl, jong enthousiast student te Halle, werd opgenomen in de kring van de leerlingen van de jonge en helaas jong gestorven hoogleraar Johannes Wichelhaus en door deze in contact gebracht met Kohlbrugge in Elberfeld. Enthousiast vertelde hij over de eerste ontmoeting:

‘Ik kan wel zeggen, dat ik de aangenaamste dagen op de reis in Elberfeld beleefd heb, en ik heb er geen spijt van dat ik dr. Kohlbrugge heb leren kennen. Hoewel ik niet tegelijk door hem in alle delen overtuigd werd, zo heeft de omgang met hem toch een blijvende indruk bij mij achtergelaten. Zijn liefdevol, oorspronkelijk wezen, zijn geduldig ingaan op mijn kruis- en dwarsvragen, het openlijk tonen van zijn gevoelens, zijn ontwikkeling, zijn eruditie, men kan het aan hem zien, hij heeft het alles persoonlijk doorleefd, hij heeft zich zijn inzichten bevochten en doorlouterd in het leven zelf, niet alleen aan zijn bureau in zijn studeerkamer, zoals zovelen van onze professoren. Deze frisse opvattingen, deze praktische ervaring en weergave maken voor mij deze man zo gedenkwaardig, in wie ik voor de eerste maal een echt groot genie gezien heb, waarbij vergeleken bij mij andere studeerkamergeleerden helaas volstrekt geen kans hebben. Wanneer de professoren zich zo zouden geven, zo los en bevrijd van hun boekenkamer in het leven treden, dat zij hun aanvallen eerst zelf doorleefd hebben – dan zouden zij andere resultaten bereiken.’²

Op zo jonge leeftijd – Böhl was toen 18 jaar – legt hij een zeldzame opmerkingsgave aan de dag.

Eduard Böhl was een theoloog, die zeer diepgaand beïnvloed werd door Wichelhaus en Kohlbrugge, niet alleen doordat hij met Kohlbrugges dochter Anna huwde, maar ook omdat hij door hen geïnspireerd werd bij zijn exegetische en dogmatische arbeid. Van de kring van vrienden van Kohlbrugge was hij vanaf het heengaan van zijn schoonvader tot 1903, toen hij zelf met z'n zwakke gezondheid aan een ziekte bezweek, de gewaardeerde leider. De zogenaamde Cirkular-correspondentie, die sinds 1875 onderling tweemaal per jaar gevoerd werd, is grotendeels bewaard gebleven³ en daaruit blijkt, dat Böhl gezien en gerespecteerd werd als

² Ed. Böhl aan Th.J. Locher (Goslar, 17 oktober 1856).

³ Böhl-Archief in Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800 – heden, VU Amsterdam, Archief nr. 108.

degene, die in deze kring vanzelfsprekend leiding gaf en een gezaghebbend woord sprak.

In 1875 (twee maanden na Kohlbrugges overlijden), schreef Böhl over Kohlbrugge: ‘er is sedert eeuwen geen theoloog geweest, die zoveel geleden, zoveel goddelijke antwoorden en uitredingen ervaren heeft, als deze man en aan wie God verleend heeft zo helder en levenwekkend van zijn ervaringen te getuigen. Voor velen was hij een profeet, voor anderen een steen des aanstoots, op allen maakte hij de indruk van het ongewone.’ Zeker hield Böhl oog voor Kohlbrugges zwakke punten, toch is hij nooit bewust van hem afgeweken.

Daarom, wie zich in de geschriften van Kohlbrugge verdiepen wil kan Böhls werken niet ongelezen laten liggen. Vooral zijn polemiek met A. Kuenen en diens historisch-kritische bijbelbeschouwing, over de rechte hermeneutiek van de heilige Schrift, zijn opkomen voor de messiaanse interpretatie van het Oude Testament, zijn discussie met J.W.F. Gobius du Sart over de juiste interpretatie van de inzichten van Kohlbrugge, zijn strijd met A. Kuyper over de erfzonde en de vraag of die ook aan Christus toegerekend werd, dat alles is belangrijk en van blijvende waarde. En het is de bestudering zeker waard.

Reformatiorische ‘Renaissance’

Het is niet teveel gezegd, dat met het optreden van dr. H.F. Kohlbrugge - en in zijn voetspoor - van zijn belangrijkste vrienden en volgelingen: Joh. Wichelhaus en Ed. Böhl, er sprake is van een reformatiorische ‘Renaissance’ in de 19de eeuw.⁴ Voor alle drie is kenmerkend, bij al hun onderlinge verschillen wat hun persoonlijkheid betreft, dat zij zich diepgaand hebben bezig gehouden met de exegese van de H. Schrift tegelijk met de studie van de geschriften van de reformatoren. Kohlbrugge en Wichelhaus waren irreguliere theologen. Kohlbrugge gaf voornamelijk preken en Schriftverklaringen uit. Ook zijn ‘Waartoe het Oude Testament?’ kan men geen systematisch werk noemen. Wichelhaus gaf vooral exegetische colleges en zijn ‘Bijbelse Dogmatiek’ was geen systematiek maar een samenvatting van hetgeen hij uit de exegese van de H. Schrift leerde, evenals dit het geval was met de Institutie

⁴ Ho-Duck Kwon, E. Böhls Aufnahme der reformatiorischen Theologie, besonders der Calvins. Die Bedeutung dieser ‘Reformatoren-Renaissance’ für die Lösung theologischer Probleme der Gegenwart (Diss. Heidelberg 1991).

van Calvijn. Ed. Böhl heeft systematisch gewerkt. Dat was ook zijn leeropdracht in Wenen. Maar zijn dogmatiek en zijn vele overige geschriften zijn heel nauw verweven met zijn exegetische studies en vondsten en daarbij doortrokken van een persoonlijke, wil men bevindelijke gloed. En zo blijkt, dat daar waar niet de systematiek gebruikt wordt als een deksel op de H. Schrift, maar men blijft putten uit de H. Schrift en uit de rijkdommen die de reformatie heeft gebracht, die niet anders bedoelde dan om naar de H. Schrift zelf terug te leiden, daar geschiedt een 'renaissance', een nieuwe geboorte, en daar is het geest en leven.

De belangrijkste dogmaticus in de 20ste eeuw: Karl Barth, roemde Eduard Böhl, omdat uit zijn dogmatiek de werkelijke christelijke ervaring spreekt.⁵ Hiermee heeft Barth de kern geraakt. Wie zich verdiept in de werken en de brieven van Ed. Böhl, moet dit toestemmen en komt er van onder de indruk hoezeer er bij Böhl sprake is van een echte en diepe bevinding.

Barth valt Böhl ook bij in diens kritiek op de neo-lutherse theologie zoals die van Albrecht Ritschl, wanneer Böhl hem beticht van verwarring in de leer van de rechtvaardiging.⁶

Wanneer wij spreken van 'reformatie' bedoelen wij niet te zeggen dat Kohlbrugge en Böhl naast Augustinus, Calvijn en Luther te plaatsen zijn. Augustinus was een universeel denker. Calvijn heeft nog diepgaander dan Luther een stempel gezet op de westerse christenheid en de atlantische beschaving o.m. door nieuwe vormen te scheppen. Maar in zijn markante, diep insnijdende prediking is Kohlbrugge de evenknie van Augustinus, Luther en Calvijn op het punt van de rechtvaardiging van de goddeloze. Met het gezag van zijn indrukwekkende persoonlijkheid – en dat heeft Ed. Böhl als jong student al bij de eerste ontmoeting gezien en onderkend – heeft Kohlbrugge in de belijdenis van het 'sola fide' (= door het geloof alleen) de kerk van zijn tijd tot nieuw leven gewekt. Op dit punt van het 'sola gratia' staat Kohlbrugge op de lijn, die loopt van Paulus naar Augustinus, en naar Luther en Calvijn, en het is de opdracht voor elke generatie om deze lijn door te trekken, telkens opnieuw tegen de 'geest der eeuw', die altijd in eigen kracht zoekt zich een weg te banen door

het leven. Want er is geen andere weg naar de eeuwigheid dan die door de dood en de opstanding heen.

⁵ Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik*, Bd. I/1 (Zollikon 1939), 234.

⁶ Zie ook: Karl Barth, *Die Protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. Ihre Vorgeschichte und ihre Geschichte* (Zürich 1960), 581.

2. Levensloop, afkomst en familie

Afkomst

Wie was Eduard Böhl?⁷ Hij werd geboren 18 november 1836 uit een oude voornamelijk koopmansfamilie in Hamburg. Zijn vader was Luthers, zijn moeder de Liagre was van rooms-katholieke komaf. Al spoedig bleek dat voor deze hoogbegaafde jongeling de weg lag in de beoefening van de wetenschap. Zijn ouders hadden graag gezien, dat hij via de studie in de rechten een regeringsbaan gezocht had, maar zijn hart trok hem naar de theologie.

Schoonzoon van Kohlbrugge

Tijdens zijn studie kwam hij met zijn vriend Th.J. Locher in Elberfeld. Op 12 april 1861 trouwde hij met Anna Johanna Theodora Kohlbrugge (1836 - 1873). Hij vestigde zich in 1860 in Bazel, waar hij na zijn 'Habilitation' privaat-docent werd. Vervolgens werd hij in 1864 hoogleraar te Wenen. In Bazel werden een zoon en een dochter geboren en eveneens in Wenen een dochter (die nog geen 2 jaar werd) en een zoon. Na het overlijden van Anna Kohlbrugge hertrouwde hij met haar nicht Jacoba Frederica baronesse van Verschuer (1846 - 1921). Ook uit dit huwelijk werden 4 kinderen geboren: een dochtertje dat slechts enkele maanden leefde. Daarna 2 dochters en een zoon, de latere prof. dr. Franz Marius Theodor Böhl (1882 - 1976), hoogleraar achtereenvolgens te Groningen en Leiden.

In Wenen

Zijn studenten kwamen vooral uit Bohemen en Moravië: hij heeft hele predikantengeneraties van de kerk van de Boheemse Broeders gevormd. Hij trok ook studenten uit Hongarije en Zevenburgen. De Nederlandse vrienden van Kohlbrugge stuurden hun zonen om bij Böhl in Wenen te studeren. Hij maakte deel uit van de eerste Generale Synode Confessio Augustana. en Confessio Helvetica in 1864. De 4e Generale Synode Confessio Helvetica in 1883 koos hem tot praeses en vaardigde hem af aan het hoofd van een delegatie naar keizer Franz Joseph I. Het was een hoogtepunt in zijn leven, toen de 'reformierte' Generale Synode op 30 oktober 1883 onder zijn praesidiaat en op zijn voorstel op plechtige wijze

⁷ F.M.Th. Böhl, s.v. Eduard Böhl in PRE Bd. 23 (Leipzig 1913); de 12 jaargangen van het Amsterdamsch Zondagsblad (uitg. H.A.J. Lütge en A.J. Eykman 1888-1900) bevatten heel veel van en over Böhl.

verklaarde, dat de 2e Helvetische Belijdenis en de Heidelberger Katechismus Belijdenisgeschriften van de 'Reformierte' kerk waren en zouden blijven.

Vanwege zijn verslechterende gezondheid moest Böhl in het najaar van 1899 na een ambtstijd van ruim 35 jaar zijn emeritaat aanvragen. Hij overleed te Wenen op 24 januari 1903 en werd in Elberfeld begraven.

3. Studie

Studie te Berlijn en Halle

Zoals in die tijd gebruikelijk ontving Eduard onderricht van een huisleraar Steigenthal, waarschijnlijk toen theologisch student, want later was deze predikant te Rohle bei Arnberg. - En 's morgens bidden wij met onze leraar schreef de achtjarige en dat is hij niet vergeten. Van 1846 - 1856 was Eduard op het Johanneum te Hamburg. In 1854 ging hij naar Berlijn waar hij woonde bij de bevriende familie Wagner en eindexamen gymnasium deed op het Friedrich-Wilhelm Gymnasium, dat onder leiding stond van L. von Ranke. Hij miste in Berlijn de omgang met leeftijdgenoten. En daarna studeerde hij eerst korte tijd in Berlijn, o.a. bij de orthodoxe Ernst Wilhelm Hengstenberg en hij kwam in 1856 hij naar Halle an der Saale, waar de universiteit mede door de roem van August Tholuck druk bezocht was. Hij vond daar de kring van vrienden, die een grote geestelijke invloed op zijn denken zouden uitoefenen, waardoor hij wetenschappelijk en geestelijk voor zijn hele leven gestempeld werd. Hij trof als jong student bij de ingang van de collegezaal de wat oudere Th.J. Locher aan, die hem in contact bracht met J. Künzli (met beiden voerde hij een drukke en interessante correspondentie), J.R. Wolfensberger, G. Johner, A. Tschanter, Adolf Zahn e.a. Met hen behoorde hij al spoedig tot de kring van leerlingen van de fijngevoelige Johannes Wichelhaus, de jongere vriend en leerling van Kohlbrugge, die in Halle meer veracht werd dan geacht; een geleerd en vroom man, wiens werken hoewel zeer schaars verkrijgbaar nog altijd kostbaar zijn qua inhoud.⁸ Wichelhaus schreef aan Kohlbrugge: 'U zult graag vernemen, dat zich opnieuw enige studenten zeer liefdevol bij mij aangesloten hebben. Onder hen een Zwitser, die mij zeer lief geworden is, hij is al ouder en heeft menige ervaringen achter de rug (deze is Th.J. Locher). Bij hem heeft zich een jonge man uit Hamburg (deze is Eduard Böhl) zeer innig aangesloten. Bij hen heeft zich een Sileziër (nl. Alb. Tschanter) gevoegd, en meerdere anderen schijnen een open oor en hart te hebben.'⁹ Hier in Halle in

⁸ W. Balke, Johannes Wichelhaus. Hoogleraar te Halle en vriend van dr. H.F. Kohlbrugge (Zoetermeer 2000).

⁹ Joh. Wichelhaus, Die Lehre der heilige Schrift vom Worte Gottes, vom Wesen und Werken Gottes, vom Menschen und Gesetz Gottes. Nebst Mitteilungen aus seinem Leben, hg. Von Ad. Zahn 2e Aufl. (Stuttgart 1892), 127.

de kring rondom Johannes Wichelhaus sloot Böhl zijn vriendschappen voor het leven.

Naar Elberfeld

In 1856 bracht Ed. Böhl voor de eerste keer een bezoek aan Kohlbrugge in Elberfeld, aan wie hij zich zeker niet voetstoots heeft overgegeven. Uit de correspondentie met Theodor Locher en Julius Künzli blijkt, dat hij zijn bezwaren pas langzamerhand heeft overwonnen. Toch werd Kohlbrugge de man, die de richting van zijn denken beslissend heeft beïnvloed. Nadat zijn leermeester in Halle Johannes Wichelhaus in februari 1858 was overleden (39 jaar oud), studeerde Böhl verder in Erlangen. Het contact met Kohlbrugge bleef bewaard. Kohlbrugge was buitengewoon met Eduard Böhl ingenomen. Hij schreef: 'Vrijdag vertrok van ons een jonge man, die van wege zijn stand moeilijk elders, dan bij ons kon logeeren. Over een jaar is hij klaar, om aan de eene of andere akademie onzen zaligen Wichelhaus op te volgen. Hij was drie weken bij ons en hield mij van den morgen tot den avond bezig - zoo kon ik dikwerf mijne smarten (zenuwpijn tengevolge van de spanning bij het afbreken van Annas verlovings)¹⁰ dragen, ja vergeten. In zijne studien een levendig beeld van mij, geleeke hij in figuur, (in) manieren en geheele zijn treffend op onzen Jacob.'¹¹

Erlangen: de 'Hochburg' van de Lutherse orthodoxie

Erlangen was de 'Hochburg' van de Lutherse orthodoxie, vooral in de Oosterse talen bij Franz Delitzsch onder wiens leiding Ed. Böhl de Talmud bestudeerde. In 1861 schreef hij een Latijnse verklaring van Jesaja 24-27.¹² Zo lag zijn weg eerst op het terrein van de Oud-Testamentische wetenschap, en een voorliefde voor het Oude Testament is hem zijn levenlang bijgebleven. Hij promoveerde in februari 1860 te Erlangen tot doctor in de filosofie met een studie over de Aramaïsmen in het boek Prediker,¹³ een studie waarmee prof. Fr. Spiegel zich zeer ingenomen verklaarde. Daaraan vooraf

¹⁰ Kohlbrugges enige dochter, Anna was in 1857 verloofd met Daniël Heinrich von der Heydt, maar vanwege diens wangedrag in militaire dienst werd de verlovings verbroken.

¹¹ H.F. Kohlbrugge aan H. Westendorp, Elberfeld 7 november 1859.

¹² Ed. Böhl, Vaticinium Jesaiae Cap. 24- Cap. 25 commentario illustravit (Leipzig 1861).

¹³ Ed. Böhl, De Aramaismi libri Koheleth, dissertatio historica et philologica qua librum Salomoni vindicare conatur (Erlangen 1860)

ging een zwaar examen, dat door 5 hoogleraren werd afgenomen. Twee hoogleraren examineerden in het latijn wat hem goed afging. Eén hoogleraar ondervroeg hem over Plato. Böhl schreef aan Locher: 'Plato was mij heel goed bekend; vooral in de laatste vier weken heb ik gezweet onder de last van een filosofie, waarvan om die met enthousiasme te beoefenen het voor mij al te laat was. Want één is mijn liefde: de sancta theologia!' 'Prof Spiegel, een vooral in de Iraanse taal europees vermaarde orientalist examineerde mij over de semitische talen. Met de Koran ging ik het examen in; deze kwam slechts eenmaal aan de beurt; als het ware symbolisch vergat ik deze mee te nemen, toen ik wegging.' 'Interessant zal het ook voor jou zijn, dat ik de eerste ben, aan wie de 'Doktor-eesd' kwijtgescholden is. Door deze eed wordt men verplicht, om nooit iets tegen de Augustana [= de lutherse geloofsbelijdenis] te schrijven - dus de specifieke lutherse eed.'¹⁴ Even tevoren namelijk was Böhl al overgegaan tot de gereformeerde belijdenis.

¹⁴ Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Erlangen 27 februari 1860.

4. Privaatdocent in Bazel

Privaatdocent in Bazel

Na de voltooiing van zijn studie te Erlangen kwam Eduard Böhl naar Bazel. Hij zocht naar een mogelijkheid om een wetenschappelijke loopbaan te beginnen. Hij vroeg aan zijn vriend Locher: 'Wat denk jij daarvan, als ik mijn licentiaatsexamen in Bazel of Bern probeer te doen? De laatste tijd denk ik daar sterk aan. Ik moet namelijk een rechtsgrond hebben, om de gereformeerde leer te doceren. Om met de Lutheranen onder één deken te liggen, zoals de 'Union' dat op het oog heeft, dat laat zich moeilijk aanzien. Jij moet eens informeren: of men gemakkelijk buitenlanders opneemt; en waar een docent van mijn slag wel nog het beste aanvaard wordt. Het is in ieder geval gemakkelijker om met de Zuidoostelijke en Zwitserse professoren er door te komen dan met de Noordduitse. Denk jij, dat mijn noordduitse aard zeer zou afstoten?'¹⁵

Zo ging Böhl naar Bazel, Hij habileerde daar in 1861 aan de theologische faculteit en werd daarna privaattoecent. Hij gaf in deze jaren college over de exegetische van het Oude Testament in streng conservatieve zin: in die tijd een ongehoord en 'belachelijk' waagstuk.

Böhl vertelt verder: 'De in Bazel heersende toon trok ons niet aan, en onze opvattingen en levenswijzen trok de piëtisten niet aan: wij waren eenzaam. Eén familie, La Roche - Merian, kwam ons vriendelijk tegemoet en nam ons op; maar toch zweefde allen min of meer bewust de vraag op de lippen: waarom ben je hierheen gekomen? (1 Sam. 17, 28).'

De studenten in Bazel

Voordat Böhl goed en wel in Bazel begonnen was als privaattoecent had hij al contact met toekomstige studenten. Kohlbrugge schreef: 'Reeds zeven studenten hebben bij Böhl ingeschreven; dat is veel - de studenten hebben aan Prof. Hagenbach gezegd, dat zij (met de collegies over het Oude Testament) wachten wilden, totdat de licentiaat Böhl college gaf.'¹⁶

Ed. Böhl zelf berichtte aan Locher: 'Tegenwoordig heb ik hier negen studenten in de bijbelse theologie en zes in de messiaanse

¹⁵ Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Erlangen 27 februari 1860.

¹⁶ H.F. Kohlbrugge aan H. Westendorp, Elberfeld 7 november 1859.

voorspellingen van de profeten! Jouw twee zijn ook daarbij; maar ik weet nog niet, wat van hen te denken! Zij schijnen mij zonder iets te behoeven; men kan nooit met hen goed aan de gang komen. Het beste bevalt mij noch de heer Lang¹⁷ uit Schaffhausen; maar de piëtistische ban ligt hier op allemaal, zij zijn zelfvoldaan! o, dat zij blind waren! [verg. Johannes 9:41] Maar ik wil die twee nog eerst bij mij uitnodigen, om hen beter te leren kennen!

Een hoogleraarsbenoeming in Bazel

'Je hebt wel vernomen, dat 25 Studenten vanwege een nieuwe hoogleraarsbenoeming de grote Raad aangevallen hebben; dat ging speciaal tegen Riggenbach, die een kanselvoordracht zou houden. In de grond was het echter spelerij met dingen, die voor de studenten te hoog zijn, waartoe zij bovendien opgehitst zouden zijn! Wat een blinde en domme praatjes dus, dat hier in Bazel de orthodoxe richting rijkelijk vertegenwoordigd zou zijn. Wat een onzin, om ook nog naar Bazel te halen, wat men in Zürich zo overvloedig heeft. Ach Basilea, Basilea!! Oecolampadius hebben zij nu ook op zijn stenen sokkel bij de Münster geschonden en verbrokkeld. Wat een menigte van gedachten dringen zich aan ons op.'¹⁸ Prof. Chr.J. Riggenbach was een orthodox nieuwtestamenticus in Bazel en men voerde blijkbaar actie om een moderne hoogleraar te laten benoemen door de Raad van de stad. Er is niets nieuws onder de zon.

Het bleek te gaan om de vacature van J.J. Stähelin. Men passeerde Böhl en benoemde een jonge man, die niet veel ouder was, uit Göttingen, Lic. Hermann Schultz, die een klein boekje over de vooronderstellingen van de christelijke onsterfelijkheidsleer geschreven had en wiens enige verdienste het was, dat hij een reeds bestaande theologie van het Oude Testament uitgegeven had met de opvattingen van Bleek.¹⁹ in aantekeningen bij de tekst er aan toegevoegd. Deze jonge man of liever aanbieder van de moderne bijbelkritiek werd gekozen.

Toen aan Böhl dit bericht officieel werd overgebracht, kon hij meedelen dat hij zojuist in Wenen tot hoogleraar benoemd was.

¹⁷ Ed. Böhl noemt ds. Lang later zijn meest trouwe leerling uit Bazel, zie: Cirkularbrief, Wenen 24 augustus 1886.

¹⁸ Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Bazel 10 december 1863.

¹⁹ Friedrich Bleek was hoogleraar in Bonn en een aanhanger van de historisch kritische methode.

Over het resultaat van zijn werkzaamheden in Bazel was Böhl overigens niet erg tevreden. Zijn schoonvader dacht daar anders over:

'Wat Eduard Böhl de studenten (in Bazel) heeft voorgedragen, heb ik nagezien. Welk eene schat voor Gods Kerk is die jonge man. Ik viel hem eens om den hals en zeide: God zegene U, mijn zoon! Schoonzoon of geen schoonzoon, gij zijt mij voor den Hemel eeuwig lief en waard. Ik spreek nu van de waarheid, die hij voorstaat, afgezien van de geleerdheid, die mij op zulk een leeftijd onbegrijpelijk is.'²⁰

Het contact met Locher vanuit Bazel

De tijd in Bazel betekende voor Ed. Böhl en zijn vriend Theodor Locher, die toen nog niet getrouwd en vicaris in Zürich was, dat zij niet zo heel ver van elkaar woonden, hoewel in die tijd de reis van Bazel naar Zürich en omgekeerd toch altijd nog aanzienlijk was. Maar de tijd, dat zij allebei in Zwitserland woonden, zou maar van korte duur zijn. Böhl schrijft aan zijn vriend: 'Het zou mij zeer lief zijn, wanneer jij maandag over een week komt en zolang blijft als maar mogelijk. De aanstaande week wordt mijn kamer met al mijn boeken schoongemaakt en dan gaat het niet. ... Kom toch slechts alleen ... engageer Elterich niet, want ik ben liever alleen met jou. Ik verheug mij zeer op jouw bezoek ... De hartelijkste groeten aan jouw zuster en jouw ouders, evenals aan Wolfensberger. Je meldt toch nog precies de tijd en het uur van jouw aankomst?'²¹ De vrienden hebben stellig langdurig van hart tot hart met elkaar gesproken. Enkele maanden later wanneer Böhl inmiddels de benoeming naar Wenen heeft ontvangen en aangenomen, schrijft hij aan Locher: 'Sinds 4 weken ben ik weer hier en heb ... de geduldigste [= Locher] het langste laten wachten. Aan Wolfensberger, Künzli en Elterich heb ik al geschreven, maar ik ben van plan nu ook zo spoedig mogelijk jou te bezoeken. In de week na het Kerstfeest denk ik naar jou toe te snellen en nogmaals echt goed met jou door te praten. Wie weet hoe lang ons dat nog vergund zal zijn.'²² Theodor Locher was Böhls eigenlijke intimus en is dat altijd gebleven.

²⁰ H.F. Kohlbrugge aan M. Westendorp, Elberfeld 11 januari 1861.

²¹ Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Bazel zaterdag 30 juni 1863.

²² Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Bazel 10 december 1863.

5. Huwelijk

'Wat is er grootser, heiliger en onoverwinnelijker onder alle menselijke verbindingen dan het in de Here aangevangen huwelijk? Groot in leed, heilig en heiligend in de verzoeking, onoverwinnelijk zelfs in de dood - want hiernamaals zien zij, de getrouwen, elkaar weer en leven verder in hun kinderen en kleinkinderen' (Eduard Böhl).

'De Wet Gods in de hand, het oog op God gericht - zo gaat men met de voeten over afgronden' (Mw. U.P. Kohlbrugge - geb. Baronesse van Verschuer).

Trouwfoto Anna Kohlbrugge en Eduard Böhl

De verloving

De verloving van Eduard Böhl met Anna Kohlbrugge vond plaats op 14 april 1860. Het werd nog een half jaar stil gehouden vanwege de relatie met de familie Von der Heydt. Anna was tevoren immers verloofd geweest met Daniël Heinrich von der Heydt. Vanwege diens wangedrag tijdens zijn militaire dienst werd deze verloving afgebroken.

'In april 1860,' zo vertelt Eduard Böhl: 'het was op een dinsdag, dat ik na het middageten bij Papa om de hand vroeg van mijn Anna, en dadelijk onder tranen Vaders toestemming verkreeg. Ik rende onmiddellijk naar mijn bruid, die het mij toegestaan had, om het aan haar Vader te zeggen, en vond haar zoals de Sulamitische in het Hooglied, enigszins onvriendelijk daarover, dat de bruidegom haar kwam storen. De verlovingstijd van één jaar had veel weg van de afwisselende scènes van het genoemde Hooglied. Want de toekomst-perspectieven voor het leven waren niet steeds helder en konden dat ook niet zijn.

Kohlbrugge en zijn schoonzoon

Kohlbrugge was zeer ingenomen met zijn aanstaande schoonzoon met wie hij in de herfst van 1860 gedurende 7 weken optrok: 'Wat was ik die 7 weken gelukkig op en neder te kunnen gaan met zulk een degelijk geleerden en even zoo bescheidenen schoonzoon. Wij hebben wij wat kunnen afdoen. - Te Amsterdam was ik, om Eduard geheel in te nemen met Annas ingenomenheid met Holland. - Hij zag mijne studeerkamer en huis waar ik woonde op de Damrak. De hersteld Luthersche Kerk verliet ik huppelende, overweldigd van het gevoel van 's Heeren trouw sedert het jaar 1827.' Kohlbrugge en Böhl brachten ook een bezoek bij prof. W.C. Opzoomer in Utrecht, bekend om zijn empirische wijsbegeerte. 'Dat is toch alles hersenschim met die Philosophie. Ik zette hem daarin,' schreef Kohlbrugge.

Van zijn kant was Böhl ook steeds meer gesteld op zijn aanstaande schoonvader. Reeds tevoren in oktober 1859 beleefde Eduard zeer inhoudrijke dagen in Elberfeld. Het was nog een half jaar voor de verloving! Kohlbrugge was aan huis gebonden en Böhl vertelt: hij was 'geheel voor mij ontvankelijk en mededeelzaam niet alleen als

mens, maar vooral wat betreft zijn diepgravende kennis! Ik ben hem temeer gaan waarderen.²³

Jaren later vertelde Böhl dat hij van prof. Doedes of prof Toorenbergen – in 1890 – hoorde, dat prof. Opzoomer de oorzaak was, dat in 1865 door de Utrechtse fakulteit aan Ed. Böhl het doctoraat in de theologie geweigerd was.

Het huwelijk

Het huwelijk tussen Eduard en Anna vond op 12 april 1861 plaats te Elberfeld. 'Sinds echter het woord van Vader Kohlbrugge over ons geklonken had: 'totdat de dood U zal scheiden,' was mijn vrouw mij in alle trouw en steeds toenemende liefde toegedaan.²⁴ Alle kleine stormen brachten ons slechts steeds inniger tot elkaar. En welk een leven vol afwisseling begon toen? Alles tegen de natuurlijke zin en aangeboren neigingen! Wij trokken na een 18 dagen durende huwelijksreis (naar Brussel, Antwerpen, Parijs, waar wij herhaaldelijk mama Böhl ontmoetten) naar Bazel.'

In Bazel

'Daar legde zij met mij samen het fundament voor een huis waarbij velen, die langs kwamen de schouders ophaalden en het kleine begin minachtten. Papa en Mama Kohlbrugge hielpen ons trouw. Reeds in de winter van 1860 besloot Mama Kohlbrugge om mee naar Bazel te reizen en het nest daar zelf voor ons in gereedheid te brengen. In de sneeuw bleven wij reeds op de tocht naar Keulen steken. Dan deelde zij met mij mijn bescheiden kwartier bij Siegfried in Bazel en maakte van daaruit zelfs bij glad ijs (waarbij zij op de Hoofdstraat van Bazel eenmaal kwam te vallen) haar excursies om het huis en het huisraad voor ons te bezorgen. Tijdens onze huwelijksreis gingen de ouders Kohlbrugge samen naar Bazel en met hulp van hun dienstbode Mietje Goris bouwden zij stuk voor stuk het huis op, zonder verdere hulp. Want hulp was in Bazel slecht en duur te verkrijgen. Papa droeg eenmaal zelf een emmer in papier ingepakt naar huis. Toen wij op 5 mei aankwamen, was alles in goede orde, maar in onze jeugdige onervarenheid wisten wij niet onze ouders naar behoren te bedanken. In de stadsbus [waarschijnlijk de paarden-

tram] liet ik m'n portemonnaie liggen, die Papa mij nadroeg. Onze onbevangen vreugde aan alles moest hen schadeloos stellen. Zij lieten Mietje Goris bij ons achter, nadat de door mij gehuurde dienstbode ons liet zitten, en behielpen zich sindsdien in Elberfeld. Mijn huis en vermogen groeide door Annas vlijt en spaarzaamheid. Met haar ogen, als een valk, regeerde zij het huis. Maar werken was en bleef de signatuur van haar leven. Zij stormde gewoon door het huis, nergens rust en genoeg vinden, als in een steeds nieuwe bezigheid. 'Labor lassis quies,' zoals Papa Kohlbrugge eens schreef.

Gezinsuitbreiding

In Bazel werd ons op 6 januari 1862 Hermann Friedrich Ursul Philipp geboren, terwijl zijn moeder de geelzucht had, een kind van 7 maanden. Dr. Miescher assisteerde en in La Roches kindergoed werd hij gewikkeld, omdat er niets bij de hand was. Mama Kohlbrugge haastte zich met Frau Bent, de kinderjuffrouw, uit Elberfeld naar Bazel, en dit kind werd alleen met de fles grootgebracht, waarvoor ons Grootvader met veel overredingskunst bij de 'Kindermann' (die bij de toren van St. Louis woonde) melk verschaftte. Op 11 december van hetzelfde jaar kwam Maria Antoinette ter wereld en om hierbij ook haar hulp te verlenen, snelde Mama Kohlbrugge ondanks de in haar lichaam nog niet overwonnen pleures (met mijnheer Peter Schuhmacher) naar Bazel. Zij verviel spoedig weer in de vroegere ziekte, die sinds november voor Anna verborgen werd. Onder Papas vurige gebeden genas zij, en dan ook Marie, die de dood nabij was. Toen zij allebei wat beter waren – echt gezond werd Mama Kohlbrugge nooit meer – kwam mijn moeder en de ouders Kohlbrugge vonden eindelijk moed om weer af te reizen. Marie kreeg een goede voedster uit Baden.'

Echter 'na enige weken kreeg Anna de zeer besmettelijke ziekte roodvonk en ik sloot mij 5-6 weken volledig met haar af; mijn moeder verzorgde ondertussen de kleine kinderen; Fritz leerde tijdens deze ziekte pas lopen.

²³ Ed. Böhl aan Th.J. Locher, Erlangen 27 februari 1860.

²⁴ De gegevens voor dit gedeelte berusten grotendeels op de Blätter der Erinnerung msc. van Eduard Böhl.

6. Hermeneutiek van het Oude Testament

Eduard Böhl en de typologische uitleg van het Oude Testament

Met zijn eerdere publicaties had Böhl zich gekeerd tegen de resultaten van het historisch kritisch onderzoek van het Oude Testament, dat de toon aangaf in zijn tijd. In Bazel (1862) schreef Böhl zijn: *Twaalf Messiaanse psalmen*. Nog altijd een lezenswaardig boek, waarin hij de typologische opvatting van de Christologie van het Oude Testament verdedigde dwars tegen de opvattingen van vrijwel alle geleerden van zijn tijd in. Aan dit werk liet Böhl een christologische inleiding voorafgaan, waarop hij verantwoording aflegde van zijn hermeneutische principes, nl. het principe van de heilshistorische interpretatie van het Oude Testament.

Het begint met de moederbelofte in Genesis 3:15, het 'protevangeliem.' 'Een verheven evangelie ontwikkelt zich voor onze ogen. Wat de apostelen later gehoord hebben, wat zij met hun ogen gezien en met hun handen getast hebben (1 Joh. 1:1), het 'Woord des Levens' is hier reeds aanwezig. Het is aanwezig in de grote grondprincipes, de grondlijnen van het Evangelie.'²⁵ Christus is ingewikkeld in de windselen van het Oude Testament. In een voortgaande reeks van representanten of 'typen' krijgt de heilsbelofte steeds meer gestalte, totdat in Christus de volle vervulling optreedt. Zo worden de Messiaanse teksten niet direct op Christus betrokken, maar allereerst op het type, dus in hun historisch raam gezien en aangewezen, hoe voor Israël in deze schaduwen de zaak zelf reeds lag en aanwezig was, en dan verklaard, hoe dit zijn volle vervulling kreeg in de Christus. Onder de representanten of 'typen' bevinden zich Abel, Noach, Sem, Abraham, Isaak, Juda, Mozes, David, Salomo. Jezus Christus Zelf is de volkomen vervulling van het 'protevangeliem' in Genesis 3:15.

Naast de 'heilsgestalten' bevat het Oude Testament ook directe messiaanse verkondiging. Psalm 68, 97 en 102 zijn psalmen, die in het Nieuwe Testament op de Messias toegepast worden (Efeze 4:8; Hebr. 1:6, 10-13). Dit zijn de voorbeelden hoe wij de Psalmen messiaans hebben te verstaan. Daar komt bij dat de levensomstandigheden van David de trekken dragen van de 'protevangelijke' Redder. De Psalmen van David geven zo de quintessens van de heilshistorische plaats van David. Zo zijn de psalmen

²⁵ Ed. Böhl, *Zwölf Messianische Psalmen* (Basel 1862), XV.

belofte en vervulling tegelijk. In de psalmen trilt het heilsverlangen. Tegelijk schittert in David op typologische of figuratieve wijze iets van de beloofde Heiland, naar Wiens komst het gehele Oude Testament uitziet.

Deze typologische uitleg vinden wij ook bij Wichelhaus en Kohlbrugge. Wij mogen Böhl, Wichelhaus en Kohlbrugge geen allegorese verwijten, zelfs niet als Kohlbrugge op een gedurfde en voor ons onnavolgbare wijze over de tabernakel en haar gereedschappen spreekt. Hij bedrijft typologie, waarin de typen, de figuren gezien worden als de afbeelding van de wordende Christus in het Oude Testament. 'De ladder waarlangs Christus indaalt in de wereld, is het geloof der bijbelheiligen. Maar wat voor een geloof en wat voor heiligen, die het oefenen! Het geloof van Rebekka is, naar zijn stof bezien, een afschuwelijke leugen. Zonde is hier de materie des geloofs; het geloof wandelt in de gestalte der zonde. Rebekka is in het moment des geloofs 'mens, vlees, zondares, gelovige, heilige'.²⁶

In de lijn van de Oude kerk en de Reformatie

Met deze typologie met z'n scherpe paradoxen – Calvijn gaat daar wat behoedzamer mee om – staat Kohlbrugge geheel naast Luther, die ook op uiterst plastische wijze de H. Schrift uitlegde. Maar wat veel belangrijker is nog: Wichelhaus, Kohlbrugge en Böhl staan hiermee niet alleen in de traditie der reformatie van Luther en Calvijn, maar in een hermeneutische lijn die teruggaat op de Oude Kerk, met name tot op Tertullianus en Augustinus. De studies van Erich Auerbach hebben deze lijn uitgetekend²⁷ en mw. dr. S. Hiebsch heeft in haar prachtige boek over *Figura Ecclesiae: Lea und Rachel in Luthers Genesispredigten*²⁸ aangetoond, dat Luther in zijn Genesispreken zich op dezelfde lijn bevond, een lijn die wij eveneens in het Gereformeerde Protestantisme aantreffen. Deze visie is allerminst verouderd en wij kunnen nu nog onze winst

²⁶ H.F. Kohlbrugge, *Betrachtung über das erste Kapittel des Evangeliums nach Matthäus* (Elberfeld 1844), 14; O. Noordmans, 'De betekenis van Kohlbrugge voor de theologie van onze tijd' in *Verzamelde Werken*, dl. 3 (Kampen 1981), 512.

²⁷ E. Auerbach, *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* 2e Aufl. (Bern 1959); idem, *Gesamelte Aufsätze zur romanischen Philologie* (Bern-München 1958).

²⁸ Deze dissertatie (UVA 20 juni 2000) zal bij LIT Verlag in Münster verschijnen.

daarmee doen en deze kan de uitleg van en prediking over het Oude Testament bijzonder verrijken.

Polemiek met Abraham Kuenen

Böhls Twaalf Messiaanse psalmen werden door de Leidse hoogleraar Abraham Kuenen met bijtende spot en hoon ontvangen.²⁹

Kuenen was de woordvoerder van de moderne theologie en stond aan de spits van de historisch-kritische exegese. Volgens Kuenen stond het supranaturalistisch standpunt, dat het Oude Testament als Openbaring van God aanvaardde, tegenover de organische opvatting die de berichten van de oudtestamentische geschriften zag als respectabele maar subjectieve uitingen, die geen enkel voor ons geldig gezag hebben en die niet wezenlijk verschillen van religieuze geschriften van welke godsdienst ook.

Böhl werd uitgespeeld tegen de conservatieven zoals zijn leermeester E.W. Hengstenberg in Berlijn, die hier en daar nog bereid was om enkele concessies te doen aan de historische kritiek. Böhl 'onderscheidt zich van hare coryphaeën door – het moet wel worden uitgesproken – eene zeer ongezonde mystiek, die hem in allerlei droomerijen doet vervallen, waarvan de vroegere uitleggers zich geheel vrij hielden.' ... 'Eene exegese, voor welke alle dingen mogelijk zijn, paart zich hier aan een theosofie, die ons doet duizelen,' aldus Kuenen,³⁰ die meende deze opvattingen in de kiem te moeten smoren, omdat ze in Holland ook om zich heen zouden kunnen grijpen.

Kuenen probeerde vooral Böhls opvatting van Genesis 3:15 aan het wankelen te brengen. Hij wees het categorisch af, dat het Nieuwe Testament voorbeeldig zou zijn voor de messiaanse interpretatie van het Oude Testament; dat was onhistorisch. 'Noch de schrijvers van het Oude, noch die van het Nieuwe Testament zijn verantwoordelijk te stellen voor den onzin, dien Dr. Böhl op hunnen naam verkondigt.'³¹

Kuenen vond dat z'n vooroordelen Böhl op de valse weg moesten brengen. Böhl had volgens Kuenen geen gevoel voor poëzie en Kuenen sprak ook nog over een ongezonde geest, waarin een vals verstand en ziekelijke mystiek om de voorrang streden. Volgens

²⁹ A. Kuenen, 'Verklaring van twaalf messiaansche psalmen' in *Godgeleerde Bijdragen voor 1864* 38(1864), 205-237.

³⁰ Kuenen, a.w., 209.

³¹ Kuenen, a.w., 224.

Kuenen moest de exegese geheel onbevooroordeeld en vrij zijn. 'Is de exegeet niet vrij, dan baat hem zijne kennis niets, ja dan brengt hem welligt juist zijne geleerdheid tot razernij.'³² Met deze zin besloot Kuenen zijn recensie, waarin hij zich tenslotte verlaagde tot een ordinaire aanval op de persoon van Böhl. Kuenen verwonderde zich over diens benoeming in Wenen - die zou tegen de zin van de Oostenrijkse protestanten vooral op krachtig aandringen van Duitse theologen tot stand gekomen zijn - en zei honend: 'Gelukkige protestanten van Oostenrijk!'

De recensie van Kuenen was zeer oppervlakkig. Hij ging niet echt op Böhls hermeneutische opvattingen in. Het was voor Kuenen niet alleen een academische kwestie. Onder de oppervlakte speelden kerkelijke en kerkpolitieke sentimenten. Kuenen gebruikte Böhl om zich te weer te stellen tegen de veldwinnende orthodoxie in eigen land. Wetenschappelijk gezien was Kuenen met zijn gesloten wereldbeeld zeer bevooroordeeld en hij verstond niets van de geschiedenis van de exegese vanaf de Kerkvaders door de Middeleeuwen heen tot op de reformatie. Dat was voor hem ook niet nodig. Na de 'Verlichting' in de 18e eeuw heeft men immers afgerekend met het geloof in wonderen, want die zijn sindsdien de wereld uit en vóór de 'Verlichting' was men nog naief, maar heeft men dus niets van de bijbel verstaan.

Böhls antwoord aan Kuenen: de zogenaamde onbevooroordeeldheid

Böhl pareerde de aanval van Kuenen in een apart geschrift, dat in Elberfeld werd gedrukt.³³ Hij pakte Kuenen onmiddellijk op diens zwakke punt, nl.: de zogenaamde hooggeroemde onbevooroordeeldheid van de historisch kritische exegese. Immers ook de beoefenaren van de historische kritiek hebben hun 'dogmatische' vooronderstellingen, b.v. God zou niet direkt tot mensen kunnen spreken, en er zijn geen wonderen en ook geen profetieën. Zulke 'dogmatische' principes beheersen immers van te voren de

³² Kuenen, a.w., 237.

³³ Ed. Böhl, *Erwiderung auf Prof. A. Kuenens Beurtheilung der 'Zwölf Messianischen Psalmen'* (Elberfeld 1864), zie ook: U. Gäbler, *Eduard Böhls Auseinandersetzung mit dem Holländer Abraham Kuenen über die rechte Auslegung des Alten Testaments, 1864*. (Sonderdruck aus: *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Festgabe für Wilhelm Kühnert, Jahrgang 96, Wien 1980 Heft 1-3).